O‘ZBEK TILIDA FE’L ZAMON KATEGORIYASI VA UNING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Ilhomova Zarnigor
Samarqand davlat pedagogika instituti
Urgut filiali rus tili va adabiyoti yo‘nalishi
1-bosqich talabasi

Babaqulov Ismoil Turkmanovich
Ilmiy rahbar:
https://doi.org/10.5281/zenodo.24484970

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilida fe’l zamon kategoriyasining mohiyati, grammatik shakllari va nutqdagi vazifalari yoritiladi. O‘tgan, hozirgi va kelasi zamon shakllarining hosil bo‘lishi hamda ma’no xususiyatlari misollar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, zamon shakllarining kontekstga bog‘liq qo‘llanishi va ularni nutqda to‘g‘ri tanlash masalalariga e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: fe’l, zamon kategoriyasi, o‘tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon, grammatik shakl, morfologiya, nutq.

KIRISH

O‘zbek tilining grammatik qurilishida fe’l alohida o‘rin tutadi. Fe’l shaxs yoki predmetning harakati, holati va jarayonini bildiruvchi mustaqil so‘z turkumidir. Gapda kesim vazifasida kelib, fikrning asosiy mazmunini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Fe’lning grammatik kategoriyalari orasida zamon kategoriyasi harakatning qachon sodir bo‘lishini ko‘rsatishi bilan ajralib turadi.

Zamon kategoriyasi harakat yoki holatning nutq momentiga nisbatan vaqtini bildiradi. O‘zbek tilida zamon shakllari, umumiy tasnifga ko‘ra, o‘tgan, hozirgi va kelasi zamon guruhlariga ajratiladi. Biroq ularning har biri bir nechta shakliy va ma’noviy ko‘rinishlarga ega. Zamon ma’nosi faqat qo‘shimcha bilan emas, balki gap mazmuni, payt ravishlari va nutq vaziyati bilan ham aniqlanadi.

Maqolaning maqsadi o‘zbek tilidagi fe’l zamon kategoriyasining asosiy grammatik xususiyatlarini tavsiflash, zamon shakllarini misollar yordamida izohlash hamda ularning nutqdagi vazifasini ko‘rsatishdan iborat.

FE’L ZAMON KATEGORIYASINING MOHIYATI

Fe’l zamoni harakatning nutq momentiga nisbatan vaqtini grammatik jihatdan ifodalaydi. Nutq momenti asosiy mezon bo‘lib xizmat qiladi: undan oldin yuz bergan harakat o‘tgan zamonga, nutq paytida davom etayotgan harakat hozirgi zamonga, undan keyin yuz berishi kutilayotgan harakat esa kelasi zamonga mansub bo‘ladi.

Masalan, “Men maqolani yozdim”, “Men maqolani yozyapman” va “Men maqolani yozaman” gaplarida yozish harakati uch xil zamon munosabatida berilgan. Bu misollar fe’l

negiziga qo‘shilgan grammatik ko‘rsatkichlar gapning vaqt mazmunini o‘zgartirishini ko‘rsatadi.

Zamon shakllarini tahlil qilishda shakl va ma’no munosabatini hisobga olish zarur. Ayrim shakllar kontekstga qarab hozirgi yoki kelasi zamon ma’nosini ifodalashi mumkin. Shu sababli fe’l zamonini aniqlashda faqat qo‘shimchaga emas, gapning umumiy mazmuniga ham e’tibor beriladi.

O‘TGAN ZAMON FE’LLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI

O‘tgan zamon nutq momentidan avval sodir bo‘lgan harakat yoki holatni bildiradi. O‘zbek tilida o‘tgan zamon bir necha shakl orqali ifodalanadi. Ularning qo‘llanishi so‘zlovchining harakatga munosabati, ma’lumotning manbai va harakatning vaqt jihatidan uzoq-yaqinligiga bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Aniq o‘tgan zamon, odatda, -di qo‘shimchasi yordamida hosil qilinadi: bordim, yozdi, o‘qidik. Masalan: “Talabalar kutubxonaga bordilar”. Bu shakl sodir bo‘lgan harakatni aniq tarzda bayon qilishda keng qo‘llanadi.

-gan shakli ham o‘tgan zamon ma’nosini ifodalaydi: kelgan, ko‘rganman, o‘rganganmiz. Masalan: “Men bu asarni avval o‘qiganman”. Ushbu shakl harakatning oldin bajarilganini, ayrim qo‘llanishlarda esa uning natijasi hozirgi payt bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

-(i)b shakli va edi, ekan kabi yordamchi birliklar ishtirokidagi qurilmalar ham o‘tgan zamon mazmunini ifodalashi mumkin: “U kecha kelibdi”, “Men bu voqeani eshitgan edim”. Bunday shakllar bayon qilinayotgan ma’lumotning qanday anglanganini yoki boshqa vaqtga nisbatan oldin yuz berganini ko‘rsatadi.

HOZIRGI ZAMON FE’LLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI

Hozirgi zamon fe’llari nutq momentida davom etayotgan yoki shu davrga xos bo‘lgan harakatni bildiradi. O‘zbek tilida hozirgi zamon ma’nosi, jumladan, -yap, -moqda va -(a)yotir shakllari orqali ifodalanadi.

-yap shakli ayni paytda davom etayotgan harakatni ko‘rsatadi: o‘qiyapman, ishlayapti, gaplashyapmiz. Masalan: “O‘qituvchi yangi mavzuni tushuntiryapti”. Bu gapda tushuntirish harakati nutq paytida davom etmoqda.

-moqda shakli ham davom etayotgan jarayonni bildiradi va ko‘pincha rasmiy hamda ilmiy uslubda uchraydi: rivojlanmoqda, o‘rganilmoqda, amalga oshirilmoqda. Masalan: “O‘zbek tilining grammatik xususiyatlari ilmiy jihatdan o‘rganilmoqda”.

-(a)yotir shakli ham davomiylik ma’nosini ifodalovchi shakllardan biridir. Bundan tashqari, -(a)di shakli odatiy, takroriy yoki umumiy haqiqatga oid harakatlarni bildirishi mumkin: “Men har kuni kitob o‘qiyman”, “Quyosh sharqdan chiqadi”. Demak, bu shaklning zamon ma’nosi kontekstga bog‘liq holda aniqlanadi.

KELASI ZAMON FE’LLARI VA ULARNING IFODALANISHI

Kelasi zamon nutq momentidan keyin sodir bo‘lishi kutilayotgan, rejalashtirilgan yoki taxmin qilinayotgan harakatni bildiradi. O‘zbek tilida kelasi zamon ma’nosi bir necha grammatik shakl orqali ifodalanadi.

-moqchi shakli maqsad va niyatni anglatadi: bormoqchiman, o‘qimoqchi, boshlamoqchimiz. Masalan: “Men kelajakda ona tili o‘qituvchisi bo‘lmoqchiman”. Bu gapda so‘zlovchining kelajakdagi maqsadi ifodalangan.

-r yoki -ar shakllari ayrim fe’llarda kelasi zamonga oid taxmin, kutilish yoki umumlashgan ma’noni bildiradi: kelar, aytar, bo‘lur. Masalan: “U ertaga kelar”. Bunday shakl harakatning yuz berishi qat’iy emasligini, taxmin qilinayotganini anglatishi mumkin.

-(a)di shakli ham vaqt bildiruvchi so‘zlar bilan birga kelganda kelasi zamon ma’nosini ifodalaydi: “Men ertaga institutga boraman”, “U keyingi hafta imtihon topshiradi”. Demak, kelasi zamon ma’nosini aniqlashda fe’l shakli bilan bir qatorda gapdagi vaqt ko‘rsatkichlari ham muhimdir.

FE’L ZAMONLARINING NUTQ VA MATNDAGI AHAMIYATI

Fe’l zamonlari voqea-hodisalarni vaqt jihatidan tartibga soladi, bayonning izchilligini ta’minlaydi va so‘zlovchining fikrini aniq ifodalashga yordam beradi. Kundalik muloqotda, ilmiy matnda, rasmiy hujjatlarda va badiiy asarlarda zamon shakllarining to‘g‘ri tanlanishi mazmunning tushunarli bo‘lishi uchun zarur.

Zamon shakllari noto‘g‘ri qo‘llansa, gapda mazmuniy nomuvofiqlik yuzaga kelishi mumkin. Masalan, “Men kecha kutubxonaga boraman” gapida “kecha” payt ravishi o‘tgan vaqtni, “boraman” shakli esa kontekstga qarab kelasi zamonni bildiradi. Mazmunni muvofiqlashtirish uchun “Men kecha kutubxonaga bordim” shakli qo‘llanadi.

Badiiy matnlarda zamon shakllari tasvirning jonliligini oshirish, voqealarni hikoya qilish va qahramonlar harakatini ifodalash uchun xizmat qiladi. Ilmiy matnlarda esa ular tadqiqot jarayoni, kuzatish natijalari va umumiy qonuniyatlarni aniq bayon etishga yordam beradi.

XULOSA

O‘zbek tilida fe’l zamon kategoriyasi grammatik tizimning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, harakat va holatning nutq momentiga nisbatan vaqtini ifodalaydi. O‘tgan, hozirgi va kelasi zamon shakllari o‘ziga xos grammatik ko‘rsatkichlar hamda ma’no xususiyatlariga ega.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, fe’l zamonlarini faqat qo‘shimchalar orqali emas, balki gapning umumiy mazmuni, payt bildiruvchi birliklar va nutq vaziyati bilan bog‘liq holda o‘rganish lozim. Ayrim shakllarning turli kontekstlarda bir necha vaqt ma’nosini ifodalashi bu kategoriyaning murakkab va serqirra ekanini ko‘rsatadi.

Fe’l zamon kategoriyasini puxta o‘zlashtirish og‘zaki va yozma nutqning grammatik jihatdan to‘g‘ri, izchil va aniq bo‘lishiga xizmat qiladi. Shu bois mazkur mavzuni nazariy ma’lumotlar bilan birga amaliy misollar asosida o‘rganish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. – Toshkent: Fan, 1975.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005.
3. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
4. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.